

## Γύρω από τη σχέση γλώσσας και σκέψης\*

**Α**ντικείμενο της εισήγησης που ακολουθεί<sup>1</sup> είναι ορισμένες απόψεις για τη σχέση γλώσσας και σκέψης που αναπτύχθηκαν από τους σοβιετικούς ψυχολόγους L.S. Vygotski<sup>2</sup>, A.R. Luria<sup>3</sup> και A. Leontiev<sup>4</sup>. Οι ψυχολόγοι αυτοί μπορούν να θεωρηθούν ότι αποτελούν ενιαία σχολή, που αναπτύσσεται στη Σοβιετική Ένωση κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία. Θα αναφερθώ σε ορισμένες ανθρωπολογικές απόψεις που οι σοβιετικοί ψυχολόγοι που ονόμασα απορρίπτουν, σε ορισμένες νύξεις του Μαρξ και του Έγκελς για τη σχέση γλώσσας, σχέσης και πράξης, στην άποψη του Vygotski για τη γλώσσα ως ολοκληρωμένη μορφή, στήριγμα και εργαλείο της σκέψης, στη θεωρία του Vygotski και του Luria για τη σχέση γλώσσας και αφηρημένης σκέψης και στη θεωρία τους για τη σημασία και το νόημα των σύνθετων και απλών γλωσσικών στοιχείων, λέξεων, φράσεων και προτάσεων. Θα ολοκληρώσω την εισήγησή μου με ορισμένες σκέψεις με αφορμή τις συζητήσεις για την υποτιθέμενη παραφθορά της ελληνικής γλώσσας, που έγιναν τον τελευταίο καιρό στις εφημερίδες και στην τηλεόραση.

Σε σχέση με τη χρησιμοποιούμενη ορολογία, ο όρος «συνείδηση» αναφέρεται στο σύνολο των λειτουργιών με τις οποίες ο άνθρωπος σχηματίζει αντιλήψεις και εμπειρίες για το περιβάλλον του και τον εαυτό του, ο όρος «σκέψη» αναφέρεται στις παραπάνω αντιλήψεις και εμπειρίες, ο όρος «νόηση» στις πιο αφηρημένες μορφές σκέψης και κυρίως στις γενικές έννοιες.

Ο Vygotski ο Luria και ο Leontiev απορρίπτουν τις ανθρωπολογικές αντιλήψεις που επικρατούσαν στην προεπαναστατική Ρωσία<sup>5</sup>. Κατά την περίοδο αυτή επικρατεί η ανθρωπολογία της ορθοδοξίας, σύμφωνα με την οποία η ανθρώπινη συμπεριφορά αποτελεί εξωτερίκευση μιας άυλης υπόστασης, χωριστής από το σώμα, της λεγόμενης «ψυχής» ή του «πνεύματος». Μια λιγότερο δογματική παραλλαγή της άποψης αυτής είναι η ταύτιση του ανθρώπου με το λεγόμενο «πρόσωπο», που είναι το

\* Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε στο τεύχος 5 (1985) του Σεμιναρίου της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων, το οποίο ήταν αφιερωμένο στον καθηγητή Εμμ. Κριαρά.

σύνολο των χαρακτηριστικών του, που προκύπτουν από τη σχέση του με το θεό. Τα χαρακτηριστικά αυτά, παρόλο που παίρνουν χρονική μορφή, είναι αυτά καθ' εαυτά αμετάβλητα γιατί αποτελούν τον τρόπο ύπαρξης ενός αμετάβλητου ανθρώπινου «είναι», που θεμελιώνεται στην ιδιότητα του ανθρώπου ως πλάσματος και δημιουργήματος του θεού. Το ανθρώπινο «είναι» δεν υπόκειται σε επιστημονική εξήγηση και η ανθρωπολογία πρέπει να θεωρηθεί ως κλάδος της θεολογίας<sup>6</sup>. Η ορθόδοξη ανθρωπολογία, εναντίον της οποίας στρέφεται η σοβιετική ψυχολογία, αντιμετωπίζει με δυσπιστία κάθε νεοτερισμό, όπως π.χ. αυτόν που συνδέεται με τη σπουδή των νεότερων πολιτισμών, την επιστήμη των ηθών και γενικά τις κοινωνικές επιστήμες. Ιδεολογικά η ορθόδοξη ανθρωπολογία της τσαρικής εποχής δικαιώνει την εθνικιστική δοξασία για μια αμετάβλητη ρωσική ψυχή, που από «κοινωνική» άποψη, εκφράζεται με την «κοινότητα» των πιστών που προϋποθέτει η ορθόδοξη λατρεία.

Για τον ίδιο λόγο για τον οποίο οι σοβιετικοί ψυχολόγοι απορρίπτουν την ορθόδοξη ανθρωπολογία, ότι δηλαδή ξεκινάει από μια μυστικιστική και μεταφυσική αντίληψη για ένα αμετάβλητο ανθρώπινο «είναι», απορρίπτουν και τον «βιολογισμό» σύμφωνα με τον οποίο ο άνθρωπος είναι αποκλειστικά βιολογικό ον, χαρακτηρίζεται από σταθερά «ένστικα» ή «ορμέφυτα» που δεν μεταβάλλονται και του οποίου η ιστορικοκοινωνική διάσταση αγνοείται. Ξεκινώντας από την απόρριψη του βιολογισμού ο Vygotski καταλογίζει στον Piaget και τον Freud ότι δέχονται την «μεταφυσική προσέγγιση που προβάλλει την επιθυμία για ηδονή ως... ανεξάρτητη ζωτική δύναμη, ως το «πρώτο κινούν» της ανάπτυξης του ανθρώπινου ψυχισμού»<sup>7</sup>.

Η απόρριψη του βιολογισμού από τους σοβιετικούς ψυχολόγους δεν είναι άσχετη με την ιδεολογική λειτουργία του, όπως την ερμηνεύουν. Ο βιολογισμός μπορεί να δικαιώσει τον «κοινωνικό δαρβινισμό» που υποστηρίζει ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες εξομοιώνονται με ζωικά γένη, παλεύουν μεταξύ τους και επικρατεί αυτή που είναι καλύτερα προετοιμασμένη για επιβίωση<sup>8</sup>. Απορρίπτοντας τον βιολογισμό, οι σοβιετικοί ψυχολόγοι που αναφέρθηκαν επόμενο είναι να έρχονται σε αντίθεση με θεωρίες όπως του ψυχολόγου Mac Dougall που δέχεται ότι ο ανθρώπινος ψυχισμός προσδιορίζεται από ορισμένα σταθερά και αμετάβλητα ένστικα ή του βιολόγου Conrad Lorenz που αναγνωρίζει ως σταθερό και αμετάβλητο ένστικτο το ένστικτο της «επιθετικότητας».

Ο μυστικισμός και ο βιολογισμός προϋποθέτουν για τους σοβιετικούς ψυχολόγους μια μεταφυσική αντίληψη για μια αμετάβλητη ανθρώπινη φύση που είναι συνυφασμένη με την άποψη ότι η γλώσσα είναι μια έμφυτη και αμετάβλητη λειτουργία, η οποία ωριμάζει αφ' εαυτής, ανεξάρτητα από την πρακτική του ανθρώπινου όντος και τη σχέση του με το κοινωνικό περιβάλλον<sup>9</sup>. Υιοθετώντας μια μεταφυσική αντί-

ληψη για την ανθρώπινη φύση, ο μυστικισμός και ο βιολογισμός αγνοούν, σύμφωνα με τους σοβιετικούς ψυχολόγους, το γεγονός ότι οι συνειδησιακές λειτουργίες προσδιορίζονται από την πράξη και την εργασία, όπως αναπτύσσονται στο πλαίσιο του κοινωνικού σχηματισμού (φεουδαρχισμού, καπιταλιστικού κ.λπ.) σε σχέση με το οποίο δρα το ανθρώπινο ον. Επειδή ο κάθε κοινωνικός σχηματισμός, όπως προκύπτει από τις αναλύσεις του Μαρξ και του Έγκελς, είναι η προσωρινή κατάληξη της εξέλιξης των κοινωνικών σχηματισμών που προηγήθηκαν, έπεται ότι ο σχηματισμός των συνειδησιακών λειτουργιών του ανθρώπου προϋποθέτει, έμμεσα έστω, τη συσχέτιση με το σύνολο της ιστορίας των κοινωνικών σχηματισμών όπως το ανθρώπινο χέρι και τα εργαλεία που το τελειοποιούν προϋποθέτει το σύνολο της παραγωγικής δραστηριότητας του ανθρώπου και των συναφών εμπειριών του.

Από τη μαρξιστική αυτή ανθρωπολογία, σύνοψη της οποίας εκτίθεται στη *Γερμανική Ιδεολογία*, που οι σοβιετικοί ψυχολόγοι πιθανώς δεν γνωρίζουν, προκύπτουν ορισμένες μεθοδολογικές απόψεις τους για τη γένεση των συνειδησιακών λειτουργιών του ανθρώπου. Μια πρώτη άποψή τους είναι ότι η ψυχολογία ως επιστήμη της γένεσης και της εξέλιξης των συνειδησιακών λειτουργιών του ανθρώπου και της συμπεριφοράς του προϋποθέτει την ιστορία των κοινωνικών σχηματισμών και των τρόπων σκέψης που αναπτύσσονται σ' αυτούς. Από τη συσχέτιση ψυχολογίας και ιστορίας των κοινωνικών σχηματισμών προκύπτει και η συσχέτιση ψυχολογίας και λογοτεχνίας, που δημιουργεί μιαν εξατομικευμένη μορφή των τρόπων σκέψης που κυριαρχούν σε ένα κοινωνικό σχηματισμό. Η συσχέτιση αυτή τονίζεται ιδιαίτερα από τον Vygotski που αφιέρωσε ένα βιβλίο στον Άμλετ του Σαίξπηρ και χρησιμοποιεί κείμενα της Άννας Καρένινας του Τολστόι για να δείξει ότι ο εγωκεντρικός λόγος, με την τάση του να υποκαθιστά το μονολεκτικό ουσιαστικό στο ρήμα και το κατηγορούμενο, μπορεί να εκφράσει μια ολοκληρωμένη μορφή επικοινωνίας<sup>10</sup>.

Από τη σχέση ψυχολογίας και κοινωνικής ιστορίας προκύπτει ότι η ψυχολογία ανήκει από μια άποψη στις ιστορικές επιστήμες, αφού εξετάζει εξελισσόμενα φαινόμενα, όπως είναι τα συνειδησιακά, οι μορφές συμπεριφοράς αλλά και η γλώσσα. Σύμφωνα με τον Vygotski η ιστορική εξέλιξη της γλώσσας συνεπάγεται «μεταβολή της δομής και της ψυχολογικής φύσης του νοήματος. Δεν είναι μόνο το περιεχόμενο μιας λέξης που μεταβάλλεται, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο η πραγματικότητα παίρνει γενική μορφή και αντανακλάται σε μια λέξη»<sup>11</sup>. Αν στο νόημα πρέπει να αναζητηθεί η συνάφεια γλώσσας και σκέψης, έπεται ότι η εξέταση της συνάφειας αυτής ανήκει στις ιστορικές επιστήμες. Για τον Leontiev, στο βαθμό που η ψυχολογία ανασυνθέτει την εξέλιξη των συνειδησιακών λειτουργιών του ανθρώπου σε αλληλεξάρτηση προς τη συμπεριφορά του, εξετάζει εξελισσόμενα φαι-

νόμμενα που θα ήταν δυνατό να χαρακτηριστούν ως ιστορικά και γι' αυτό το λόγο ανήκει στις ιστορικές επιστήμες. Η εξελικτική θεώρηση των συνειδησιακών φαινομένων και της συμπεριφοράς των ψυχολογικών υποκειμένων συνεπάγεται μια ολιστική προσέγγισή τους. Πρέπει να εξεταστεί κάθε στάδιο της εξέλιξης των συνειδησιακών φαινομένων σε συνάφεια με αυτά που το προετοιμάζουν και αυτά που το ολοκληρώνουν και σε συνάφεια με το κοινωνικό περιβάλλον στο πλαίσιο του οποίου εμφανίζονται. Η ολιστική μέθοδος συνεπάγεται σύγκριση διαφορετικών μορφών συμπεριφοράς και συνειδησιακών φαινομένων σε σχέση με τα διαφορετικά περιβάλλοντα στο πλαίσιο των οποίων αναπτύσσονται<sup>12</sup>. Εξάλλου, οι έρευνες που αποβλέπουν στην ανασύνθεση μορφών συνειδησιακών εξέλιξης, στοχασμού και συμπεριφοράς δεν κατανοούνται ανεξάρτητα από τις φιλοσοφικές προϋποθέσεις τους. Για παράδειγμα, η επιδίωξη του Piaget να εξηγήσει τα φαινόμενα, που αναφέρονται στην εξέλιξη της παιδικής σκέψης, εφαρμόζοντας ένα μαθηματικό τύπο, που αποσαφηνίζει την γενετική αλληλεξάρτηση των λειτουργιών της, προϋποθέτει ότι η λειτουργική εξήγηση της γένεσης της παιδικής σκέψης υποκαθιστά την εξήγησή της που αποσκοπεί σε προσδιορισμό σχέσεων αιτίας και αποτελέσματος. Συνεπώς, η θεωρία του Piaget για τη γένεση και την εξέλιξη της παιδικής σκέψης προσδιορίζεται σύμφωνα με το Vygotski από φιλοσοφικές προϋποθέσεις, που ανάγονται στη φονξιοναλιστική θεώρησή της. Σύμφωνα με τον Vygotski, η «ηθελημένη αποφυγή φιλοσοφικών προϋποθέσεων αποτελεί η ίδια φιλοσοφία, και μάλιστα μια φιλοσοφία που μπορεί να οδηγήσει σε πολλές αντιφάσεις»<sup>13</sup>.

Η ολιστική και η ιστορική προσέγγιση των συνειδησιακών φαινομένων, και ειδικότερα του στοχασμού και της νόησης, οδήγησε τους σοβιετικούς ψυχολόγους, που αναφέρθηκαν, σε μια διαφορετική αντίληψη για την τεχνική της έρευνας από αυτήν που χρησιμοποιεί ο Piaget, ο Stern και άλλοι ψυχολόγοι.

Έτσι, αντί για ερωτηματολόγια ή τεστ, οι σοβιετικοί ψυχολόγοι προτιμούν την εξέταση της συμπεριφοράς των ψυχολογικών υποκειμένων, όταν αυτά αντιμετωπίζουν δυσκολίες που θέτει το περιβάλλον. Για παράδειγμα, ο Vygotski εξετάζει τον εγωκεντρικό λόγο σε παιδί ηλικίας πέντε ετών, σε συνάρτηση με το απρόβλεπτο συμβάν, ότι σπάει το μολύβι του όταν θέλει να ζωγραφίσει ένα αυτοκινητιστικό δυστύχημα<sup>14</sup>. Εφαρμόζοντας παρόμοιες τεχνικές έρευνας, ο Vygotski εκφράζει τη διαφωνία του με την άποψη του Piaget ότι ο εγωκεντρικός και ο ενδιάθετος, δηλαδή ο μη εκφρασμένος λόγος, αποτελούν ένα στάδιο της συνειδησιακής εξέλιξης του παιδιού, το οποίο προετοιμάζει το στάδιο της κοινωνικοποίησής του και προηγείται της κοινωνικοποιημένης γλώσσας. Σύμφωνα με τον Vygotski, ο εγωκεντρικός και ο ενδιάθετος λόγος προϋποθέτουν την σχέση του παιδιού με το άμεσο κοινωνι-

κό περιβάλλον του. Αναπτύσσονται όταν το παιδία αντιμετωπίζει απρόβλεπτες δυσκολίες και σκέφτεται διάφορους τρόπους για να τις ξεπεράσει.

Από την άποψη των σοβιετικών ψυχολόγων που αναφέρθηκαν για τον άνθρωπο ως ιστορικοκοινωνικό ον, προκύπτει η κριτική τους για ορισμένες θεωρίες για τη σχέση γλώσσας και σκέψης που επικρατούσαν στην εποχή τους. Η μια είναι η άποψη που αναπτύχθηκε από τον Πλάτωνα, τον Αυγουστίνο και τον Καρτέσιο ως τη σχολή του Würzburg, η οποία στρέφεται κατά των συνειρμικών εξηγήσεων της σκέψης<sup>15</sup>. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η σχέση γλώσσας, και ειδικότερα έναρθρου λόγου, και σκέψης είναι συμπτωματική και εξωτερική. Θα ήταν δυνατό να παρομοιαστεί προς τη σχέση σώματος και ενδυμασίας. Η σκέψη είναι καθαρή ψυχική ή πνευματική ενέργεια, ανεξάρτητη από τη γλωσσική επένδυσή της, την οποία μπορεί να αλλάξει κατά βούληση.

Η δεύτερη, και σχεδόν εξίσου μονόπλευρη, άποψη που οι σοβιετικοί ψυχολόγοι απορρίπτουν, συνδέθηκε με τη φιλοσοφική παράδοση που αρχίζει με το «νομιναλισμό» και συνεχίζεται ως σήμερα με τη λεγόμενη «γλωσσική φιλοσοφία», που εκπροσωπείται από τον Austin, τον Wittgenstein και άλλους. Ο νομιναλισμός στην πιο ακραία μορφή του υποστήριζε ότι τα λεγόμενα «γενικότατα γένη» (summa genera) είναι μόνο λέξεις που δεν έχουν αντίκρουσμα στην αντικειμενική πραγματικότητα. Διευκολύνουν απλά τη συνεννόηση μεταξύ των ανθρώπων. Από τη λεγόμενη «γλωσσική φιλοσοφία»<sup>16</sup> προέκυψε η άποψη ότι η σκέψη είναι μια γλωσσική συμπεριφορά ή το σύνολο απαντήσεων σε γλωσσικά σημεία ή ακόμα το σύνολο των μηχανισμών χρήσης γλωσσικών στοιχείων, σύμφωνα με ένα καθιερωμένο γλωσσικό κώδικα. Η «γλωσσική φιλοσοφία» δεν πρέπει να απομονωθεί από την εξέλιξη των κοινωνικών επιστημών και ιδιαίτερα της κοινωνικής ανθρωπολογίας στον εικοστό αιώνα. Έτσι λ.χ., οι ανθρωπολόγοι Whorf και Sapir δέχονται ότι η γλωσσική χρήση που επικρατεί σε μια κοινωνία προσδιορίζει τη σκέψη και τις κοσμοαντιλήψεις που κυριαρχούν στην κοινωνία αυτή ή ακόμα και τη ροή των αντιλήψεων των υποκειμένων. Για παράδειγμα, οι Εσκιμώοι έχουν ξεχωριστές λέξεις με τις οποίες ονομάζουν τις διάφορες αποχρώσεις του λευκού χρώματος. Γι' αυτό και σχηματίζουν ξεχωριστές αντιλήψεις για κάθε μια από τις αποχρώσεις αυτές.

Οι Σοβιετικοί ψυχολόγοι που αναφέρθηκαν θεωρούν την άποψη των Whorf και Sapir ως μονόπλευρη και αντιδιαλεκτική<sup>17</sup>, όπως άλλωστε και την ιδεαλιστική αντίληψη σύμφωνα με την οποία η γλώσσα είναι περιστασιακή επένδυση της σκέψης. Γι' αυτούς η σχέση γλώσσας και σκέψης είναι αμφίδρομη. Η γλώσσα προσδιορίζει τη σκέψη και προσδιορίζεται από αυτήν. Για τον Vygotski<sup>18</sup>, «η σχέση σκέψης» και λέξης αποτελεί μια μορφή εξέλιξης, μια συνεχή κίνηση από τη σκέψη στη λέξη και

από τη λέξη στη σκέψη. Σ' αυτή την εξελικτική διαδικασία η σχέση σκέψης και λέξης μπορεί να θεωρηθεί ως ανάπτυξη με τη λειτουργική σημασία του όρου. Η σκέψη δεν εκφράζεται μόνο με λέξεις αλλά γεννιέται μέσα από αυτές<sup>19</sup>. Η ανάλυση αυτή συμπληρώνεται με την παρατήρηση ότι υπάρχει αλληλεπίδραση ανάμεσα στη σκέψη και τη γλώσσα και ότι ο νοηματικός ενδιάθετος λόγος αποτελεί με την φωνητική έκφρασή του μια ενότητα που συνίσταται από ανομοιογενή στοιχεία. Η γλώσσα, με την έννοια του εσωτερικού, ενδιάθετου λόγου και της φωνητικής έκφρασής του με τον έναρθρο λόγο, μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως το στήριγμα της σκέψης. Η συνάφεια σκέψης και γλώσσας δεν μπορεί να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα της ύπαρξης ανάλογων δομών που θα χαρακτήριζαν και τη σκέψη και τη γλωσσική έκφρασή της, όπως δεχόταν η μορφολογική ψυχολογία και ιδιαίτερα ο Kohler. Πρέπει να συσχετιστεί με τα προβλήματα, τις δυσκολίες και τα εμπόδια που αντιμετωπίζει το υποκείμενο στην παραγωγική του δραστηριότητα και γενικότερα στην καθημερινή ζωή του και με τον προγραμματισμό που επιχειρεί για να τα ξεπεράσει. Η καθημερινή πρακτική επιτρέπει τη μετάβαση από τη λέξη, με την οποία γίνεται αναφορά σε κάποιο συγκεκριμένο αισθητό αντικείμενο στο νόημα της λέξης που ταυτίζεται με μια γενική έννοια, επιτρέποντας τη μετάβαση από την «αναφορά» στο «νόημα» της λέξης, η πρακτική αποτελεί τον αναγκαίο όρο για το «άλμα» από τον «αισθητό» στον «ορθολογικό κόσμο». Το άλμα αυτό, με τη σειρά του, είναι ο αναγκαίος όρος για την ανάπτυξη της ανθρώπινης συνείδησης<sup>20</sup>.

Οι απόψεις των σοβιετικών ψυχολόγων για τη σχέση σκέψης και γλώσσας είναι δυνατό να θεωρηθούν ως ανάπτυξη, επέκταση και επεξεργασία ορισμένων νύξεων για τη γλώσσα και τη σχέση της με την κοινωνική πρακτική που βρίσκουμε στα έργα του Μαρξ και του Έγκελς.

Ο A.R. Luria αναγνωρίζει ότι οφείλει την κατευθυντήρια υπόθεση των ερευνών του, ότι η γένεση της γλωσσικής λειτουργίας επιτρέπει τη μετάβαση από τα ζωώδη αντανακλαστικά στη συνειδητή ανθρώπινη δράση, στον Έγκελς. Σύμφωνα με τον Luria «ο Έγκελς έδειξε ότι μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικής εργασίας προέκυψε η ανάγκη για τους ανθρώπους να πουν ο ένας στον άλλον κάτι, να καθορίσουν την κατάσταση στην οποία συμμετέχουν, να μεταδώσουν την πληροφορία που επιβάλλει ο καταμερισμός της εργασίας. Αρχικά η γλώσσα είναι συνυφασμένη με σωματικές κινήσεις ή άναρθρες κραυγές που μπορεί να σημαίνουν "πρόσεχε"<sup>21</sup>... Η σημασία των γλωσσικών σημείων καθορίζεται από ένα σύστημα κωδίκων σύμφωνα με το οποίο τα πιο απλά γλωσσικά σημεία αναφέρονται σε αντικείμενα ή πράξεις. Από τη συσχέτιση απλών γλωσσικών σημείων και κωδίκων προκύπτουν οι πιο σύνθετες προτάσεις». Οι νύξεις του Έγκελς οδη-

γούν κατά τον Lurja στο συμπέρασμα ότι η γλώσσα έχει αρχικά «συμπρακτικό χαρακτήρα»<sup>22</sup>. Γεννιέται από την πράξη, δηλαδή την άμεσα ή έμμεσα παραγωγική εργασία και με τη σειρά της την κατευθύνει. Μέσα από τη σχέση γλώσσας και πράξης γεννιέται η συνάφειά της με τη σκέψη.

Προφανώς ο Lurja, όπως και ο Vygotski, ο Leontiev, ο Rubinstein και άλλοι σοβιετικοί ψυχολόγοι και ανθρωπολόγοι αναπτύσσουν νύξεις, όπως αυτές που υπάρχουν στη Γερμανική Ιδεολογία του Μαρξ και του Έγκελς, μ' όλο που πιθανώς αγνοούν το έργο αυτό και στηρίζονται σε έργα όπως η Διαλεκτική της Φύσης του Έγκελς. Σύμφωνα με την Γερμανική Ιδεολογία, «Η γλώσσα είναι τόσο αρχαία όσο και η συνείδηση. Η γλώσσα είναι η πραγματική, πρακτική συνείδηση που... γεννιέται από την ανάγκη της επικοινωνίας με τους άλλους ανθρώπους»<sup>23</sup>. Από τα συμπραζόμενα του κειμένου αυτού συνάγεται ότι κατά τη διαδικασία παραγωγής όχι μόνο των αναγκαίων αγαθών, αλλά και των δραστηριοτήτων που χρειάζονται για να παραχθούν<sup>24</sup> αναπτύσσεται η γλώσσα. Από την χρήση της γεννιέται η συνείδηση με την οποία παριστάνουμε το σκοπό της δράσης μας και τα μέσα με τα οποία θα τον πραγματοποιήσουμε. Η γλώσσα, που γεννιέται κατά τη διαδικασία της παραγωγής ή αναπαραγωγής των παραγωγικών δραστηριοτήτων, είναι εξαιτίας της γένεσής της αποτέλεσμα της κοινωνικής πρακτικής. Αποτελεί το στήριγμα και την προσωρινά καταληκτική μορφή της συνειδησιακής εξέλιξης.

Από τις νύξεις του Μαρξ και του Έγκελς συνάγεται ότι η γλώσσα, χωρίς να είναι δυνατό να θεωρηθεί ως φαινόμενο μη επηρεαζόμενο από ταξικές αντιθέσεις, δεν εκφράζει τις επιδιώξεις μιας και μόνο τάξης. Γεννιέται από την ανάγκη της άρχουσας τάξης να ανακοινώσει τις επιδιώξεις της για να μπορέσει να τις πραγματοποιήσει και από την ανάγκη της καταπιεζόμενης τάξης να ορίσει, να ονομάσει, να περιγράψει και να εξηγήσει τις επιδιώξεις της άρχουσας τάξης για να μπορέσει να αντισταθεί πιο αποτελεσματικά σ' αυτές. Η ύπαρξη εθνικών γλωσσών, που εξηγείται από το γεγονός ότι η ταξική αναμέτρηση που προσδιορίζει την εθνική ύπαρξη, προϋποθέτει κάποια κοινή γλώσσα κατανοητή από τις αντίπαλες τάξεις, επιβεβαιώνει την άποψη ότι η γλώσσα δεν είναι αποκλειστικά ταξικό φαινόμενο.

Η συσχέτιση γλώσσας, συνείδησης και κοινωνικής πρακτικής οδηγεί τον Μαρξ και τον Έγκελς στην απόρριψη της άποψης ότι μπορεί να υπάρξει ένας ξεχωριστός και αυθύπαρκτος κόσμος γλωσσικών νοημάτων, ο οποίος καθορίζει την ανθρώπινη σκέψη και πράξη. Πιστεύουν ότι η άποψη αυτή είναι ιδεαλιστική και ότι δεν διαφέρει ουσιαστικά από την άποψη του Χέγκελ ότι η πραγματικότητα είναι το προϊόν της ιδέας ή του πνεύματος. Η άποψη αυτή συνδέεται με τη διαπίστωση του Μαρξ και του Έγκελς ότι η γλωσσική χρήση είναι ένα από τα στηρίγματα της

ιδεαλιστικής φιλοσοφίας. Αυτή προκύπτει από μια φανταστική υποστασιοποίηση της χρήσης λέξεων όπως «πνεύμα», «ιδέα» κ.α. Από την άποψη του Μαρξ και του Έγκελς για τη σχέση γλώσσας και κοινωνικής πρακτικής προκύπτει ότι αρνιούνται την άποψη ότι μπορεί να υπάρξει γλώσσα που να εκφράζει καθαρά ιδιωτικές εμπειρίες. Η λαθεμένη κατά τη γνώμη τους άποψη που αποδίδουν στο νεοεγκελιανό φιλόσοφο και θεωρητικό θεμελιωτή του αναρχισμού Μαξ Στίρνερ<sup>25</sup> οφείλεται στην πλάνη ότι μπορεί να υπάρξει κάποιο στάδιο της συνειδησιακής εξέλιξης κατά το οποίο η συνείδηση είναι καθαρά «ιδιωτική». Το άτομο που αναπτύσσει την ψευδαίσθηση της απόλυτης απομόνωσής του και της δυνατότητας να φυλάει μια απόλυτη ιδιωτική γλώσσα δεν γνωρίζει τον εαυτό του ως το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων. Η κριτική αυτή για την «ιδιωτική γλώσσα» και την ανθρωπολογία του Στίρνερ είναι ανάλογη με την κριτική του Vygotski για την άποψη του Piaget ότι υπάρχει «αυτιστική» και «εγωκεντρική» γλώσσα που προηγείται του σταδίου της κοινωνικοποίησης του ατόμου. Κατά την άποψη του Vygotski, η εγωκεντρική γλώσσα, και ειδικότερα ο εσωτερικός μονόλογος, προϋποθέτει το κοινωνικοποιημένο άτομο. Αναπτύσσεται όταν το άτομο αντιμετωπίζει απρόβλεπτες δυσκολίες και πρόσκαιρα αδιέξοδα. Ο εσωτερικός μονόλογος αναπτύσσεται, όταν το υποκείμενο εξετάζει τις δυνατότητες να ξεπεράσει τις δυσκολίες και τα αδιέξοδα που αντιμετωπίζει στην πράξη και την εμφάνιση των οποίων δεν είχε προβλέψει. Κατά τον Vygotski, την κοινωνικοποιημένη γλώσσα ακολουθεί η εγωκεντρική γλώσσα και ο εσωτερικός μονόλογος<sup>26</sup>. Από την άποψη του Μαρξ και του Έγκελς για τη γένεση της γλώσσας από την κοινωνική πρακτική προκύπτει και η αντίληψή τους πως οι γλώσσες που δεν έχουν οποιαδήποτε σχέση με την κοινωνική πρακτική είναι νεκρές και επιβιώνουν ως προκατακλυσμιαία απολιθώματα. Παράδειγμα τέτοιων γλωσσικών απολιθωμάτων είναι η προβηγκιανή γλώσσα ή γλώσσες τεχνητές, όπως η «κοινή σλαβική» που θέλησαν να κατασκευάσουν διάφοροι φιλόλογοι και ιστορικοί, απολογητές του πανσλαβισμού στο δέκατο ένατο αιώνα<sup>27</sup>.

Τις απόψεις αυτές του Μαρξ και του Έγκελς για τα γλωσσικά απολιθώματα προεκτείνει η άποψη του Vygotski ότι η σπουδή των νεκρών κλασικών γλωσσών, η οποία επικρατούσε στην τσαρική εκπαίδευση, δεν συμβάλλει καθόλου στη νοητική ωρίμανση των μαθητών. Επειδή υποτάσσει τη σκέψη τους σε μια μορφή μηχανικής μνήμης, άσχετης προς την κοινωνική πρακτική<sup>28</sup>, η επίδρασή της στη νοητική ωρίμανσή τους είναι ανασταλτική.

Οι σοβιετικοί ψυχολόγοι, και ειδικότερα ο Vygotski και ο Luria, επεκτείνουν και επαληθεύουν, κυρίως με την παρατήρηση δρώντων υποκειμένων, την άποψη του Μαρξ και του Έγκελς για τη γλώσσα ως πρακτική μορφή της συνείδησης. Ξεκι-

ώντας από την άποψη αυτή ο Vygotski αναλύει τη χρήση των γλωσσικών σημείων από ένα υποκείμενο, με τη μορφή του εξατομικευμένου λόγου, σύμφωνα με τον γλωσσικό κώδικα που επικρατεί στην κοινωνία όπου δρα το υποκείμενο αυτό. Ο γλωσσικός κώδικας που επικρατεί σε μια κοινωνία προσδιορίζει τις συλλογικές μορφές πράξης που επικρατούν σ' αυτή και προσδιορίζεται από αυτές. Έτσι λ.χ. είναι πιθανό σε μια κοινωνία όπου υπάρχουν ξεχωριστά ονόματα για τα διάφορα χρώματα ή σχήματα να σχηματίζουν τα υποκείμενα σαφέστερες και πιο ξεκάθαρες αντιλήψεις για τα αντίστοιχα χρώματα ή τα σχήματα. Δεν έπεται όμως ότι οι αντιλήψεις αυτές προσδιορίζονται αποκλειστικά από τα ονόματα που αναφέρονται στα χρώματα και τα σχήματα. Η ύπαρξη των ονομάτων αυτών, κατά τρόπο που να έχουν αναφορά και νόημα προϋποθέτει την ανάπτυξη επιστημών, όπως π.χ. η χημεία, τεχνών και καλών τεχνών, όπως αυτές που αναφέρονται στο βιομηχανικό σχέδιο, τη ζωγραφική κ.α. Όλες αυτές οι δραστηριότητες αποτελούν μορφές κοινωνικής πρακτικής. Αν τα ονόματα που αναφέρονται στα χρώματα και τα σχήματα δεν προκύπτουν από μορφές κοινωνικής πρακτικής, που ανταποκρίνονται σε κοινωνικές ανάγκες, αλλά έχουν απλά και μόνο κληρονομηθεί από την παράδοση, τα υποκείμενα θα περιοριστούν στην πρόσκαιρη αποστήθισή τους και γρήγορα θα λησμονηθούν. Τα ονόματα και οι λέξεις που δεν έχουν σχέση με μορφές κοινωνικής πρακτικής και κοινωνικές ανάγκες δεν αποτελούν στήριγμα για τη σκέψη και δεν συμβάλλουν διόλου στην αποσαφήνιση των αντιλήψεων των υποκειμένων<sup>29</sup>. Ο Luria τονίζει ότι το γεγονός ότι οι αντιληπτικές λειτουργίες στηρίζονται στη γλωσσική χρήση, χωρίς να καθορίζονται μηχανικά από αυτήν, σημαίνει ότι στηρίζονται στην κοινωνική πρακτική και την κοινωνική ιστορία.

Μια άλλη περίπτωση, που δείχνει ότι ο εξατομικευμένος λόγος και οι καθιερωμένες γλωσσικές χρήσεις, στηρίζουν τη σκέψη είναι αυτή που συνδέεται με τη γένεση της συλλογιστικής λειτουργίας. Με τη λειτουργία αυτή αναγνωρίζεται ότι ένα ουσιώδες γνώρισμα ή μια ουσιώδης σχέση<sup>30</sup> που ανήκει σε ένα αντικείμενο ανήκει σε όλα τα αντικείμενα της ίδιας με αυτό λογικής κατηγορίας. Π.χ. συλλογισμός υπάρχει όταν αναγνωρίζω ότι όχι μόνο το δικό μου όχημα, αλλά όλα τα οχήματα του ιδίου τύπου χρειάζονται καύσιμα για να κινηθούν. Ο συλλογισμός προϋποθέτει την ταξινόμηση των όντων, για τα οποία το υποκείμενο σχηματίζει κάποια εμπειρία, σε λογικές κατηγορίες. Ο Vygotski και ο Luria υποστηρίζουν ότι η συλλογιστική λειτουργία δεν μπορεί να αναπτυχθεί από ένα υποκείμενο του οποίου η κοινωνική ένταξη δεν έχει ολοκληρωθεί και που ζει απομονωμένο. Η σκέψη ενός τέτοιου υποκειμένου θα είναι καθηλωμένη σε εντελώς συγκεκριμένες εμπειρίες, δεν θα μπορεί να προχωρήσει σε ταξινομήσεις και συλλογισμούς. Οι λέ-

ξεις που χρησιμοποιεί το μη κοινωνικοποιημένο άτομο θα αναφέρονται σε καθαρά ατομικές εμπειρίες και δεν θα αποτελούν στήριγμα για την ανάπτυξη της συλλογιστικής λειτουργίας. Μεμονωμένο υποκείμενο ή υποκείμενο που ζουν σε απομονωμένες οικισμούς δεν θα μπορούσαν να αντιληφθούν εύκολα ότι ένα κόκκινο μήλο και ένα κόκκινο πανί δεν ανήκουν στην ίδια λογική κατηγορία ή θα έτειναν να κατατάξουν το μήλο και το τραπέζι στην ίδια κατηγορία επειδή και τα δύο έχουν σχέση με τη διατροφή<sup>31</sup>. Μη μπορώντας να προχωρήσουν σε ταξινομήσεις τα απομονωμένα υποκείμενα δεν μπορούν να αναπτύξουν παρά υποτυπώδη συλλογιστική λειτουργία. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του και Vygotski του Luria, η συλλογιστική λειτουργία αναπτύσσεται σε υποκείμενα των οποίων το παιδευτικό επίπεδο είναι συγκριτικά ψηλό και η κοινωνική ένταξη πιο ολοκληρωμένη, π.χ. σε υποκείμενα που εργάζονται σε συνεταιριστικά ή κρατικά αγροκτήματα. Η συλλογιστική λειτουργία έχει ως αφετηρία της τη γλωσσική χρήση και επειδή αυτή προσδιορίζεται από την κοινωνική πρακτική, την οποία κωδικοποιεί, ο συλλογισμός πρέπει να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της κοινωνικής ιστορίας.

Η συσχέτιση σκέψης, γλώσσας και κοινωνικής πρακτικής επιβεβαιώνεται και από την παρατήρηση της εξέλιξης από την επιφωνηματική γλώσσα του νηπίου στη διαρθρωμένη γλώσσα του ωριμότερου νοητικά και συνειδησιακά υποκειμένου. Η επιφωνηματική γλώσσα του νηπίου καταλήγει σε ονοματικές προτάσεις όπως «μήλο, μπάλα» κ.ά., όπου το ρήμα δεν διακρίνεται από το ουσιαστικό. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το νήπιο δεν κατορθώνει ούτε να πραγματοποιήσει, ούτε να προγραμματίσει μια σχετικά ολοκληρωμένη πράξη. Στην περίπτωση του νηπίου, όπως και στην περίπτωση νέων που περιθωριοποιούνται, η επιφωνηματική και ασυνάρτητη γλωσσική έκφραση μορφοποιεί το είδος της σκέψης που συνοδεύει αποτυχημένες και ανολοκλήρωτες πρακτικές δοκιμές. Όταν το υποκείμενο εκφράζεται με σαφώς διαρθρωμένες προτάσεις, στις οποίες το ρήμα διακρίνεται από το ουσιαστικό, π.χ. «θέλω να πάω σπίτι» αντί για «σπίτι», οι προτάσεις αυτές εξωτερικεύουν και ολοκληρώνουν μια μορφή σκέψης, που αποτελεί προγραμματισμό μιας πράξης, στη συγκεκριμένη περίπτωση της μετάβασης στο σπίτι. Η γλώσσα στην περίπτωση αυτή εξωτερικεύει και ολοκληρώνει τον προγραμματισμό μιας πράξης, ο οποίος έχει γίνει με τη σκέψη, όταν βέβαια η σκέψη αρχίζει να πραγματοποιείται έμπρακτα.

Οι αναλύσεις αυτές επιβεβαιώνονται από ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο του Luria που τιτλοφορείται *Ο άνθρωπος με ένα κατακερματισμένο κόσμο*<sup>32</sup>. Ο Luria παρατήρησε ότι ορισμένοι αφασικοί, των οποίων έχει προσβληθεί η γλωσσική λειτουργία, μπορούν να προφέρουν διάφορες λέξεις, όπως π.χ. τη λέξη «ελέφαντας» ή «μύγα», μπορούν ακόμα να τις συσχετίσουν με τα αντίστοιχα όντα, δεν μπορούν όμως να τις

εντάζουν σε ένα διαρθρωμένο λόγο που να εκφράζει κάποια σχέση μεταξύ τους. Οι αφασικοί που παρατήρησε ο Lurja δεν μπορούν να κατανοήσουν την συγκριτική πρόταση ο «ελέφας είναι μεγαλύτερος από τη μύγα». Ο Lurja παρατήρησε ότι οι αφασικοί βρίσκονται σε κατάσταση αβουλίας και απαθείας και δεν μπορούν να συσχετίσουν τις προτάσεις που ακούν ή επαναλαμβάνουν με τον προγραμματισμό κάποιας πράξης. Γι' αυτό και οι κάπως σύνθετες προτάσεις δεν έχουν νόημα γι' αυτούς.

Ξεκινώντας από τη συσχέτιση γλώσσας και πρακτικής, ο Vygotski και ο Lurja δεν δέχονται την άποψη ορισμένων «γλωσσικών φιλοσόφων» ότι το νόημα μιας λέξης ή πρότασης εξαντλείται στην καθιερωμένη χρήση της σύμφωνα με ένα επικρατούντα γλωσσικό κώδικα, η οποία μπορεί να καταχωρηθεί σε ένα λεξικό. Π.χ. το νόημα της λέξης «ρολόι» δεν ταυτίζεται με τη σημασία της που αναφέρεται στο λεξικό, σύμφωνα με την οποία χρησιμοποιούμε τη λέξη «ρολόι» για να αναφερθούμε στη συσκευή που δείχνει ή μετράει το χρόνο. Γι' αυτούς, το νόημα της λέξης «ρολόι» ταυτίζεται με όλες τις αντιλήψεις που σχηματίζει και με τις πράξεις που σχεδιάζει το υποκείμενο, όταν την προφέρει ή την ακούει, π.χ. με τις πράξεις που το υποκείμενο σχεδιάζει να κάνει ανάλογα με την ώρα, που έδειχνε, δείχνει ή θα δείξει το ρολόι, τον καταμερισμό του χρόνου του, τις απαιτήσεις που θα έχουν οι άλλοι από αυτό κ.λπ.

Ο Vygotski επανέρχεται στις διακρίσεις ανάμεσα στην αναφορά και το νόημα, τη σημασία και το νόημα<sup>33</sup>, θεωρώντας όμως τις λειτουργίες αυτές της γλώσσας ως στιγμές μιας εξελικτικής διαδικασίας, που εκφράζει και στηρίζει την εξέλιξη του στοχασμού και τη συνειδησιακή εξέλιξη. Η λειτουργία της αναφοράς χαρακτηρίζει τη σχέση ονομάτων και συγκεκριμένων αισθητών όντων τα οποία αναφέρονται στα ονόματα, π.χ. τη σχέση της λέξης «σκύλος» με το ζώο που γαυγίζει. Το νόημα των λέξεων, των φράσεων ή των προτάσεων είναι η αφηρημένη έννοια που σχηματίζει αυτός που την προφέρει ή την ακούει. Επειδή τα γλωσσικά νοήματα είναι σχετικά σταθερά, λειτουργούν ως στηρίγματα για την ανάπτυξη της νόησης, με την οποία το υποκείμενο αναπτύσσει αφηρημένες έννοιες. Επειδή τα γλωσσικά νοήματα προϋποθέτουν και κωδικοποιούν την κοινωνική πρακτική, έπεται ότι η νόηση είναι κοινωνικό προϊόν και ότι η κοινωνική πρακτική είναι αναγκαίος όρος για τη γένεσή της και για το σχηματισμό αφηρημένων εννοιών. Κατά τα πρώτα στάδια της νοητικής τους εξέλιξης, τα υποκείμενα χρησιμοποιούν ονόματα με τα οποία αναφέρονται σε αισθητά αντικείμενα. Η ονομασία είναι ανάλογη με την κίνηση με την οποία δείχνουν κάποιο πράγμα. Σε πιο προχωρημένα στάδια της νοητικής τους εξέλιξης, τα υποκείμενα κατανοούν γλωσσικά νοήματα. Ωστόσο, ανάμεσα στη λειτουργία της αναφοράς και τη νοηματική λειτουργία της γλώσσας υπάρχει σχέση αλληλεπίδρασης. Η σχέ-

ση αυτή στηρίζει τη σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην αισθητηριακή εικόνα και την νοητική αντίληψη που καταλήγει σε γενικές έννοιες. Η σχέση αλληλεξάρτησης των γλωσσικών λειτουργιών της αναφοράς και του νοήματος επιβεβαιώνει τη μαρξιστική γνωσιολογία σύμφωνα με την οποία ούτε η αίσθηση από μόνη της, ούτε η νόηση από μόνη της αποτελούν πηγή της γνώσης. Η διαδικασία της γνώσης προϋποθέτει τη γενετική αλληλεξάρτηση αίσθησης και νόησης.

Ο Vygotski συζητώντας τις θεωρίες του γάλλου ψυχολόγου Fr. Paulhan για τη σχέση γλώσσας και αφηρημένης σκέψης προτείνει μια διάκριση ανάμεσα στη σημασία και το νόημα των διαφόρων γλωσσικών στοιχείων. Η σημασία των γλωσσικών στοιχείων, π.χ. των λέξεων, καθορίζεται από τα συμφραζόμενά τους και συνδέεται με όλες τις εμπειρίες που σχηματίζει το υποκείμενο όταν προφέρει ή ακούει την αντίστοιχη λέξη. Π.χ. στο μύθο του Κρύλωφ *Ο Τζίτζικας και το μηρμύγκι* οι λέξεις «πήγαινε, χόρευε» μπορεί να σημαίνουν «να ευχαριστηθείς τη ζωή σου» και «να πεθάνεις». Αντίθετα, τα νοήματα των λέξεων είναι σχετικά σταθερά π.χ. το νόημα των παραπάνω λέξεων ταυτίζεται με ορισμένες σωματικές κινήσεις. Δεν έπεται όμως ότι τα γλωσσικά νοήματα είναι αμετάβλητα. Οι σημασίες των γλωσσικών στοιχείων προσδιορίζονται από τις εμπειρίες και την πρακτική των υποκειμένων. Τα νοήματά τους προσδιορίζονται από την κοινωνική πρακτική και κωδικοποιούν τη χρήση τους από τα υποκείμενα. Ανάμεσα στις σημασίες και τα νοήματα των γλωσσικών στοιχείων υπάρχει σχέση αλληλεπίδρασης που στηρίζει τη σχέση αλληλεπίδρασης του ατομικού και του κοινωνικού παράγοντα ως προς τη συνειδησιακή και την νοητική εξέλιξη του ανθρώπου.

Από τις αναλύσεις των σοβιετικών ψυχολόγων για τη σχέση σκέψης και γλώσσας προκύπτουν ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα για τις πρόσφατες συζητήσεις στον τόπο μας γύρω από την υποτιθέμενη ή πραγματική φθορά της γλώσσας μας. Ορισμένες από τις απόψεις που υποστηρίζονται για παράδειγμα ότι σε ορισμένους κύκλους νέων αλλά και λιγότερο νέων το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται γίνεται όλο και πιο φτωχό, δεν είναι αβάσιμες. Ωστόσο το πληθωρικό λεξιλόγιο, αυτό καθ' εαυτό, δεν αποτελεί επαρκή ένδειξη νοητικής ωρίμανσης. Σε πολλές πρωτόγονες και μη εξελιγμένες γλώσσες, όπως π.χ. των Εσκιμώων, υπάρχουν πολλά συνώνυμα. Στα παλαιότερα στάδια της αρχαίας ελληνικής γλώσσας υπάρχει πολυτυπία, π.χ. χρήση του δυϊκού αριθμού, που τείνει να περιοριστεί. Η ανάπτυξη της αφηρημένης σκέψης και της ικανότητας για γενίκευση, που είναι συνυφασμένη με τη νοητική ωρίμανση του ανθρώπου, συχνά συνεπάγεται περιορισμό του λεξιλογικού πλούτου, της πολυσημίας και της πολυτυπίας. Θα έπρεπε, συνεπώς, να ερευνηθεί

αν ο περιορισμός του λεξιλογικού πλούτου που διαπιστώνεται είναι ένδειξη συγκεχυμένης σκέψης και χαμηλού παιδευτικού επιπέδου ή νοητικής ωρίμανσης.

Πιο ανησυχητικό σύμπτωμα είναι η χρήση μιας επιφωνηματικής γλώσσας, στην οποία τα ονόματα υποκαθιστούν τα ρήματα και τα άλλα μέρη του λόγου, και βαθμιαία μεταβάλλονται σε επιφωνήματα ή κραυγές που δεν αντιστοιχούν σε τίποτα. Απλώς εκφράζουν συγκινησιακές αντιδράσεις. Το σύμπτωμα αυτό δεν θα εξαλειφθεί βέβαια με τη σπουδή της αρχαίας ελληνικής ή της εκκλησιαστικής γλώσσας, όπως ισχυρίζονται μερικοί. Θα περιοριστεί ή θά εξαλειφθεί με την εξάλειψη των αιτίων που το προκαλούν. Το κυριότερο από αυτά είναι ότι αυτοί που χρησιμοποιούν μια επιφωνηματική γλώσσα κατά κανόνα αδυνατούν να αναπτύξουν μια προγραμματισμένη πράξη και σ' αυτήν υποκαθιστούν σπασμωδικές κινήσεις.

Οι ηχηρές διαμαρτυρίες εναντίον των βαρβαρισμών και των σολοικισμών, οι οποίοι λέγονται και γράφονται, παραβλέπουν το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς εξηγούνται από την ύπαρξη γλωσσικών απολιθωμάτων, δηλαδή γλωσσικών χρήσεων που δεν αντιστοιχούν σε μια πρακτική της σημερινής ελληνικής κοινωνίας, π.χ. οι λ. «νάπτης» ή «δεπτερόλεπτον». Εξάλλου, συχνά συμβαίνει ό,τι θεωρείται ως βαρβαρισμός ή σολοικισμός να είναι αποτέλεσμα της εξέλιξης της γλώσσας. Π.χ. το «οίδασι» της Καινής Διαθήκης αποτελεί σολοικισμό σε σχέση με το «ίσασι» της αττικής διαλέκτου. Οι βαρβαρισμοί και οι σολοικισμοί που αποτελούν σύμπτωμα φθοράς της γλώσσας μας, όπως π.χ. η λ. «υλοποιώ» ή η λ. «στρατικοποίηση» κ.α., οφείλονται σε ποικίλα αίτια, όπως π.χ. είναι ο εξαμερικανισμός της κοινωνικής και πολιτικής ζωής του τόπου μας. Δεν πρόκειται να περιορισθούν από την εντατικότερη σπουδή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Η γλώσσα μας θα γίνει σαφέστερη και εκφραστικότερη, όταν δεν θα χρησιμεύει ως μαγικό υποκατάστατο της έλλειψης συγκεκριμένης πρακτικής αντιμετώπισης των πραγματικών προβλημάτων του τόπου μας. Όταν πάψουμε να χρησιμοποιούμε τις λέξεις όπως οι αφασικοί του Luigia, όταν τις συσχετίσουμε με τον προγραμματισμό της ατομικής και συλλογικής πρακτικής, η γλώσσα μας θα στηρίζει και θα ολοκληρώνει τον στοχασμό μας αντί για να τον συσκοτίζει, όπως όχι σπάνια συμβαίνει σήμερα.

## Σημειώσεις

1. Άρθρο με παραπλήσιο περιεχόμενο είχα δημοσιεύσει στο Περιοδικό Πολιτιστική, Σεπτεμβρίου 1984, αρ. τεύχους 9, με τον τίτλο Γλώσσα και Σκέψη: Σοβιετικοί ψυχολόγοι για τη σχέση γλώσσας και σκέψης.

2. Στη συλλογή μελετών *Mind in Society, Harvard, 1978*, και *Thought and Language, MIT Press, 1962*.
3. Στα βιβλία του *Language and cognition, New York 1981*, *The Man with a shattered world: σειρά Penguin 1975*.
4. *Le développement du psychisme, Paris, edition Sociales, 1976*
5. Βλ. σχετικά John Mac Leish, *Soviet Psychology, History, Theory, Content, London, Methuen, 1975* σσ. 15-55.
6. Βλ. John Mac Leish, ό.π. παρ., σσ. 15-19.
7. L.S. Vygotski, *Thought and language*, σσ. 21-22.
8. Για μια κριτική παρουσίαση του «κοινωνικού δαρβινισμού» από μαρξιστική άποψη βλ. G. Lukacs, *Die Zerstörung der Vernunft (Η καταστροφή του λογικού)*. Πρβλ. και John Mac Leish, *Soviet Psychology*, σ. 210.
9. Για την κριτική της άποψης αυτής από τον Vygotski βλ. John Mac Leish, *Soviet Psychology*, σ. 248
10. L.S. Vygotski, *Thought and Language*, σσ. 140-141.
11. L.S. Vygotski, ό.π., σσ. 121-123.
12. L.S. Vygotski, *Thought and Language*, σσ. 23-24.
13. *Thought and language*, σσ. 20-21.
14. *Thought and language*, σσ. 16-17.
15. L.S. Vygotski, *Thought and language*, σ. 122.
16. Δεν πρόκειται για κάποια «φιλοσοφία της γλώσσας» αλλά για το φιλοσοφικό ρεύμα που θεωρεί ως κύριο αντικείμενο του φιλοσοφείν την ανάλυση και την κριτική της «σημασίας», του «νόηματος» και της «αναφοράς» των φράσεων και λοιπών γλωσσικών στοιχείων στην καθημερινή γλώσσα. Το ρεύμα αυτό προετοιμάστηκε από το λογικό θετικισμό και διαδόθηκε στις αγγλοσαξωνικές χώρες.
17. Βλ. την κριτική της από τον A.R. Luria, *Lectures on Language and Cognition, New York, 1981*, σσ. 87 κ.ε.
18. *Thought and language*, κεφ. 7, *Thought and Word*.
19. Ό.π., σ. 125.
20. A.R. Luria, *Lectures on Language and Cognition*, σσ. 40-41.
21. A.R. Luria, *Lectures on language and cognition*, σσ. 26-27. Πρβλ. Er. Engels, *Dialectique de la Nature, Paris, Edition, Sociales, 1952*, σσ. 182-183.
22. Ό.π., σ. 27.
23. K. Marx, Fr. Engels, *Collected Works, London, Moscow, 1976*, τ. 5, σ. 44.
24. Π.χ. η αφηρημένη σκέψη αναπαράγει την τρέχουσα και πιο άμεσα συνδεδεμένη με την παραγωγή πρακτική, που μας κάνει να αποσπούμε; ένα εργαλείο από ένα σύνολο εργαλείων.
25. *Collected Works*, τ. 5, σσ. 231, 277, 426 κ.α.
26. L.S. Vygotski, *Thought and language*, σ. 19.
27. K. Marx, Fr. Engels, *Collected Works*, τ. 7, σ. 372 και τ. 14, σσ. 159 κ.ε.
28. L.S. Vygotski, *Mind in Society*, σσ. 81-82.
29. Βλ. σχετικά A.R. Luria, *Cognitive development, its social and cultural foundations, Cambridge, Mass., 1976*, σσ. 22-23.
30. Ουσιώδες είναι το γνώρισμα ή η σχέση χωρίς την οποία το ον δεν μπορεί να υπάρξει ή να οριστεί.
31. A.R. Luria, *Cognitive Development, its social and cultural foundations*, σσ. 77, 102 κ.ε.
32. *The man with a shattered World, σειρά Penguin, 1975*, σσ. 109 κ.ε.
33. *Thought and language*, σσ. 120, 129, 146 κ.α.